

سه‌م نهادهای شبه‌دولتی در اقتصاد (۳): صنعت پالایش نفت

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

شماره مسلسل: ۱۹۲۷۱
کد موضوعی: ۲۳۰

مرکز پژوهش‌های
مجلس شورای اسلامی

تاریخ انتشار:
۱۴۰۲/۶/۲۹

عنوان گزارش:
سه‌م نهادهای شبه‌دولتی در اقتصاد (۳):
صنعت پالایش نفت

نام دفتر:
مطالعات بخش عمومی (گروه شرکت‌های دولتی و مؤسسات عمومی)

تهیه و تدوین‌کننده:
مهتاب قراخانو

ناظران علمی:
سیدعباس پرهیزکاری، سیدمحمدحسین فاطمی

اظهار نظرکننده:
مهدخت متین

گرافیک و صفحه‌آرایی:
مهدیه قمچیلی

ویراستار ادبی:
زهره عطاردی

واژه‌های کلیدی:
۱. نهاد عمومی غیر دولتی
۲. پالایش نفت
۳. دولت

تاریخ شروع:
آبان ماه ۱۴۰۱

تاریخ پایان:

فهرست مطالب

چکیده.....	۶
خلاصه مدیریتی.....	۶
۱. مقدمه.....	۸
۲. صنعت پالایش در ایران.....	۸
۳. ساختار مالکیت.....	۹
۳-۱. دولت.....	۹
۳-۲. سازمان تأمین اجتماعی.....	۱۰
۳-۳. سهام عدالت.....	۱۲
۳-۴. صندوق بازنشستگی، وظیفه، پس انداز و از کارافتادگی کارکنان بانک‌های ملی و ادغام شده و سازمان تأمین اجتماعی نیروهای مسلح.....	۱۴
۳-۵. صندوق بازنشستگی کارکنان صنعت نفت.....	۱۶
۳-۶. هیئت‌امنای صرفه‌جویی ارزی.....	۱۶
۴. تخمین سهم.....	۱۷
۴-۱. تخمین سهم هر یک از نهادهای عمومی غیردولتی از کنترل و مدیریت.....	۱۷
۴-۲. محاسبه سهم جریان‌های نقدی.....	۱۹
۴-۳. تعداد شرکت‌های سهام‌دار.....	۲۰
جمع بندی.....	۲۱
منابع و مأخذ.....	۲۲

فهرست جداول

جدول ۱. اطلاعات مربوط به ظرفیت اسمی و عملکرد شرکت‌های پالایش نفت در کشور در سال ۱۴۰۰.....	۹
---	---

فهرست نمودارها

نمودار ۱. ساختار سهام‌داری دولت در شرکت‌های پالایشی نفت (پاییز ۱۴۰۱).....	۱۰
نمودار ۲. ساختار سهام‌داری تأمین اجتماعی در شرکت‌های پالایشی (پاییز ۱۴۰۱).....	۱۱
نمودار ۳. ساختار سهام‌داری سهام عدالت در شرکت‌های پالایشی (پاییز ۱۴۰۱).....	۱۳
نمودار ۴. ساختار سهام‌داری صندوق بازنشستگی، وظیفه، پس انداز و از کارافتادگی بانک‌های ملی و ادغام شده و سازمان تأمین اجتماعی نیروهای مسلح (ساتا) در شرکت‌های پالایشی (پاییز ۱۴۰۱).....	۱۵
نمودار ۵. ساختار سهام‌داری صندوق بازنشستگی کارکنان صنعت نفت در شرکت‌های پالایشی (پاییز ۱۴۰۱).....	۱۶
نمودار ۶. سهم هر یک از بخش‌های مختلف از کنترل و مدیریت صنعت پالایش در کشور (پاییز ۱۴۰۱) - درصد.....	۱۸
نمودار ۷. مجموع حق جریان‌های نقدی بخش‌های مختلف از صنعت پالایش در کشور (پاییز ۱۴۰۱) - درصد.....	۲۰
نمودار ۸. تعداد شرکت‌های دارای کرسی هیئت‌مدیره به تفکیک نهادهای عمومی غیردولتی (پاییز ۱۴۰۱).....	۲۱

سهم نهادهای شبه‌دولتی در اقتصاد (۳): صنعت پالایش نفت

چکیده

در این گزارش به بررسی سهم نهادهای عمومی غیردولتی و دولت (به دلیل سهم قابل توجه) در صنعت پالایش نفت (نفت خام و میعانات گازی) پرداخته شده است. براساس نتایج گزارش در پاییز ۱۴۰۱، سازمان تأمین اجتماعی، دولت (شرکت ملی پالایش و پخش فراورده‌های نفتی)، سهام عدالت و تأمین اجتماعی نیروهای مسلح (ساتا) به ترتیب ۴۵، ۳۵، ۱۱ و ۸ درصد از حق کنترل و مدیریت صنعت پالایش نفت کشور را در اختیار دارند و سهم بخش خصوصی از مدیریت صنعت مذکور تنها حدود یک درصد است. در حق جریان نقدی نیز دولت و نهادهای عمومی غیردولتی مذکور به همراه سایر نهادهای عمومی غیردولتی نظیر صندوق بازنشستگی کارکنان صنعت نفت، هیئت‌امانی صرفه‌جویی ارزی، صندوق بازنشستگی کارکنان بانک‌های ملی و ادغام شده، بیمه اجتماعی روستاییان، عشایر و کشاورزان، بنیاد شهید و امور ایثارگران و صندوق بازنشستگی کشوری، منتفعان اصلی صنعت پالایش نفت کشور هستند و بخش خصوصی سهمی کمتر از یک درصد را داراست.

خلاصه مدیریتی

۱. بیان / شرح مسئله

در سال‌های اخیر سیاستگذاری در حوزه نهادهای عمومی غیردولتی در برخی موارد به دلیل عدم شفافیت و فقدان اطلاعات، با مشکلات بسیاری همراه بوده و تلاش قانونگذار در تعیین محدوده مشخصی برای فعالیت نهادهای مذکور، در عمل به موفقیت چندانی دست پیدا نکرده است. به همین دلیل در این سلسله گزارش به بررسی سهم نهادهای عمومی غیردولتی در بازارهای مختلف پرداخته شده تا تصویر شفاف‌تری از مالکیت و کنترل نهادهای مذکور در فعالیت‌های اقتصادی ارائه شود. این گزارش مشخصاً بررسی سهم نهادهای عمومی غیردولتی در **صنعت پالایش نفت کشور** را در دستور کار قرار داده است. به دلیل سهم قابل توجه دولت در صنعت پالایشی، بخش مذکور نیز در کنار سهم نهادهای عمومی غیردولتی مورد توجه قرار گرفته است.

شرکت‌های پالایش نفت در گروه «فرآورده‌های نفتی، کک و سوخت هسته‌ای» بازار بورس دسته‌بندی می‌شوند. از ۱۰ شرکت پالایشی فعال در کشور، ۴ شرکت غیربورسی هستند. گفتنی است براساس صورت‌های مالی ۶ ماهه اول سال ۱۴۰۱، ۶ شرکت بورسی پالایش نفت همگی سودده بوده‌اند. شرکت پالایشی نفت آبادان با ظرفیت اسمی پالایش ۳۹۰ هزار بشکه نفت خام در روز در جایگاه اول قرار می‌گیرد. پالایش نفت کرمانشاه با پالایش ۲۲ هزار بشکه نفت خام، کمترین ظرفیت پالایشی را در بین ۱۰ شرکت پالایشی داراست. در یک بررسی اولیه مشخص می‌شود که صنعت پالایش کشور عمدتاً در اختیار دولت و نهادهای عمومی غیردولتی است و بخش خصوصی سهم ناچیزی از صنعت مذکور را در اختیار دارد. به غیر از پالایشگاه کرمانشاه که ۸۰ درصد سهام آن در فرایند خصوصی سازی به بخش خصوصی واگذار گردید، ۹ پالایشگاه دیگر در مالکیت دولت و نهادهای عمومی غیردولتی است. دولت از طریق شرکت پالایش و پخش فرآورده‌های نفتی، سازمان تأمین اجتماعی از طریق شرکت سرمایه‌گذاری نفت، گاز و پتروشیمی تأمین (تاپیکو)، سهام عدالت، سازمان تأمین اجتماعی نیروهای مسلح (ساتا) از طریق شرکت‌های سرمایه‌گذاری تجاری شستان و غدیر، صندوق بازنشستگی و از کارافتادگی بانک‌های ملی و بانک‌های ادغام شده از طریق شرکت سرمایه‌گذاری غدیر، صندوق بازنشستگی کارکنان صنعت نفت از طریق شرکت سرمایه‌گذاری اهداف و هیئت امنای صرفه‌جویی ارزی از طریق شرکت آوای پردیس سلامت از بازیگران اصلی بازار پالایش نفت هستند.

۲. یافته‌های کلیدی

در این گزارش با استفاده از داده‌های مربوط به ۱۰ پالایشگاه فعال کشور که براساس ظرفیت روزانه پالایش نفت خام و میعانات گازی دسته‌بندی شده‌اند، به تخمین سهم نهادهای عمومی غیردولتی و دولت از صنعت پالایشی کشور پرداخته و نتایج مطالعه به شکل ۳ ارائه شده است:

۱. تخمین سهم هر یک از نهادهای عمومی غیردولتی و دولت از کنترل و مدیریت صنعت پالایش نفت؛
 ۲. محاسبه سهم جریان نقدی برای نهادهای عمومی غیردولتی و دولت در صنعت پالایش نفت؛
 ۳. محاسبه تعداد شرکت‌های سهام‌دار با در نظر گرفتن ۴ سطح مالکیت به تفکیک نهادهای عمومی غیردولتی و دولت.
- تأمین اجتماعی، دولت (شرکت ملی پالایش و پخش فرآورده‌های نفتی ایران) و سهام عدالت به ترتیب حدود ۴۵، ۳۵ و ۱۱ درصد کنترل و مدیریت صنعت پالایش کشور را (پاییز ۱۴۰۱) در اختیار دارند. سازمان تأمین اجتماعی نیروهای مسلح (ساتا) نیز با سهم ۸ درصدی از میزان پالایش نفت در جایگاه بعدی قرار می‌گیرد و بخش خصوصی تنها یک درصد از مدیریت و کنترل بازار پالایشی کشور را در اختیار دارد. بر این اساس، ۹۹ درصد کنترل و مدیریت صنعت پالایشی کشور در اختیار دولت و نهادهای عمومی غیردولتی است.
- در محاسبه جریان نقدی، دولت با سهم ۲۷ درصدی در جایگاه اول قرار می‌گیرد و پس از آن تأمین اجتماعی و سهام عدالت با سهم‌های ۲۰ و ۱۵ درصدی از جریان نقدی در رتبه دوم و سوم قرار می‌گیرند. صندوق بازنشستگی کارکنان صنعت نفت با سهم ۸ درصدی از جریان نقدی صنعت پالایشی، در جایگاه بعدی قرار می‌گیرد. تأمین اجتماعی نیروهای مسلح حدود ۳ درصد، هیئت امنای صرفه‌جویی ارزی و صندوق بازنشستگی، وظیفه، پس‌انداز و از کارافتادگی بانک‌های ملی و ادغام شده حدود ۲ درصد و بخش خصوصی، صندوق بیمه اجتماعی روستاییان، عشایر و کشاورزان، بنیاد شهید و امور ایثارگران و صندوق بازنشستگی صنعت نفت هر یک حدود یک درصد از جریان‌های نقدی صنعت پالایش نفت کشور سهم دارند.

همچنین بررسی‌ها نشان می‌دهد صندوق بازنشستگی و از کارافتادگی بانک‌های ملی و بانک‌های ادغام شده، صندوق بازنشستگی کارکنان صنعت نفت و هیئت امنای صرفه‌جویی ارزی در حداقل یک پالایشگاه نفت دارای کرسی هیئت‌مدیره هستند اما به دلیل عدم کنترل شرکت، سهمی از مدیریت صنعت پالایش نفت کشور نداشته و تنها در حق جریان‌های نقدی سهم هستند.

۱. مقدمه

در سال‌های اخیر سیاستگذاری در حوزه نهادهای عمومی غیردولتی در برخی موارد به دلیل عدم شفافیت و فقدان اطلاعات، با مشکلاتی همراه بوده و تلاش قانونگذار در تعیین محدوده مشخصی برای فعالیت نهادهای مذکور، در عمل به موفقیت چندانی دست پیدا نکرده است. مثال بارز این موضوع، ماده (۶) قانون اجرای سیاست‌های کلی اصل (۴۴) قانون اساسی و اصلاحات بعدی آن است که شامل ایجاد محدودیت در مجموع مالکیت مستقیم و غیرمستقیم نهادهای عمومی غیردولتی و کلیه شرکت‌های تابعه و وابسته آنها در هر بنگاه اقتصادی و در هر بازار کالا یا خدمت تا سقف ۴۰ درصد، تکلیف به واگذاری مازاد ۴۰ درصد و ارائه اطلاعات مرتبط به شورای رقابت و سازمان بورس و اوراق بهادار بوده که در عمل محقق نشده است.

بر همین اساس، به نظر می‌رسد دستیابی به اطلاعات در خصوص مالکیت و سهام‌داری نهادهای عمومی غیردولتی در بازارهای مختلف و شرکت‌های زیرمجموعه اولاً فضای سیاستگذاری در حوزه نهادهای مذکور را شفاف کرده و ثانیاً امکان رصد اجرای قانون را فراهم می‌کند. به همین منظور، در این سلسله گزارش‌ها به بررسی سهم نهادهای عمومی غیردولتی در بازارهای مختلف پرداخته شده و تصویر شفاف‌تری از مالکیت و کنترل نهادهای مذکور در فعالیت‌های اقتصادی ارائه شده است.

در این گزارش مشخصاً بررسی سهم نهادهای عمومی غیردولتی و دولت (به دلیل سهم قابل توجه) در بازار پالایش نفت در دستور کار قرار گرفته است. بر همین اساس، در بخش اول گزارش، ابتدا اطلاعاتی در خصوص صنعت پالایش در ایران ارائه شده تا یک تصویر کلی از صنعت مذکور و وضعیت شرکت‌های فعال در این حوزه ایجاد شود. در بخش دوم گزارش، ساختار مالکیت نهادهای عمومی غیردولتی و دولت بر شرکت‌های پالایشی با استفاده از نمودار تشریح شده است. بخش سوم گزارش به تخمین سهم نهادهای عمومی غیردولتی از صنعت پالایش اختصاص پیدا کرده و در نهایت جمع‌بندی گزارش در بخش چهارم ارائه شده است.

۲. صنعت پالایش در ایران

شرکت‌های پالایش نفت در گروه «فرآورده‌های نفتی، کک و سوخت هسته‌ای» بازار بورس دسته‌بندی می‌شوند. از ۱۰ شرکت پالایش نفت فعال، ۴ شرکت غیر بورسی هستند. شایان ذکر است براساس صورت‌های مالی شش ماهه اول سال ۱۴۰۱، شش شرکت بورسی پالایش نفت همگی سودده بوده‌اند. اطلاعات مربوط به ظرفیت اسمی و عملکرد شرکت‌های پالایش نفت (میزان خوراک دریافتی) در جدول ۱ آمده است. گفتنی است شرکت‌های پالایش نفت ۲ نوع خوراک نفت خام و میعانات گازی دریافت می‌کنند. در سال ۱۴۰۰ برخی دیگر نظیر شرکت‌های پالایش نفت تهران و سازند تنها نفت خام نظیر شیراز، لاوان و بندرعباس هر دو نوع خوراک را دریافت کرده اما در برخی دیگر نظیر شرکت‌های پالایش نفت تهران و سازند تنها نفت خام دریافت کردند. شرکت پالایش میعانات گازی خلیج فارس (نفت ستاره خلیج فارس) نیز تنها میعانات گازی را پالایش می‌کند. بنابراین منظور از ظرفیت اسمی یا عملکرد شرکت‌های پالایش نفت در جدول ۱، میزان خوراک دریافتی آنها بر اساس نفت خام، میعانات گازی یا هر دوی آنهاست. بر اساس جدول ۱، شرکت پالایش نفت آبادان با ظرفیت اسمی پالایش ۳۹۰ هزار بشکه نفت خام در روز در جایگاه اول قرار گرفته و پالایش نفت کرمانشاه با ظرفیت اسمی پالایش ۲۲ هزار بشکه نفت خام در روز، کمترین ظرفیت پالایشی و تولید فرآورده‌های نفتی را در بین ۱۰ شرکت پالایشی داراست. اما بر اساس عملکرد سال ۱۴۰۰، شرکت پالایش میعانات گازی خلیج فارس در رتبه اول قرار گرفته و پالایش نفت آبادان در جایگاه بعدی قرار می‌گیرد.

جدول ۱: اطلاعات مربوط به ظرفیت اسمی و عملکرد شرکت‌های پالایش نفت در کشور در سال ۱۴۰۰

ردیف	نام شرکت	ظرفیت اسمی پالایش نفت خام (بشکه در روز)	عملکرد (بشکه در روز)	بورسی / غیر بورسی
۱	پالایش نفت آبادان	۳۹۰,۰۰۰	۳۷۳,۰۰۰	غیر بورسی
۲	پالایش نفت اصفهان	۳۶۰,۰۰۰	۳۳۸,۰۰۰	بورسی
۳	پالایش میعانات گازی خلیج فارس	۳۶۰,۰۰۰	۳۹۹,۰۰۰	غیر بورسی
۴	پالایش نفت بندرعباس	۳۲۰,۰۰۰	۳۲۸,۰۰۰	بورسی
۵	پالایش نفت تهران	۲۵۰,۰۰۰	۲۲۳,۰۰۰	بورسی
۶	پالایش نفت امام خمینی (شازند اراک)	۲۵۰,۰۰۰	۲۶۱,۰۰۰	غیر بورسی
۷	پالایش نفت تبریز	۱۱۰,۰۰۰	۱۱۱,۰۰۰	بورسی
۸	پالایش نفت شیراز	۵۶,۰۰۰	۵۰,۰۰۰	بورسی
۹	پالایش نفت لوان	۵۰,۰۰۰	۵۲,۰۰۰	بورسی
۱۰	پالایش نفت کرمانشاه	۲۲,۰۰۰	۲۰,۰۰۰	غیر بورسی

مأخذ: کدال (گزارش تفسیری مدیریت شرکت‌ها) و گزارش عملکرد سال ۱۴۰۰ شرکت ملی پالایش و پخش فراورده‌های نفتی ایران.

گفتنی است صنعت پالایش کشور عمدتاً در اختیار دولت و نهادهای عمومی غیردولتی است و بخش خصوصی سهم ناچیزی از صنعت مذکور را در اختیار دارد. به غیر از پالایشگاه کرمانشاه که ۸۰ درصد سهام آن در فرایند خصوصی سازی به بخش خصوصی واگذار گردید، ۹ پالایشگاه دیگر در مالکیت دولت و نهادهای عمومی غیردولتی است. شرکت پالایش و پخش فراورده‌های نفتی (دولت)، سازمان تأمین اجتماعی، سهام عدالت، صندوق بازنشستگی و از کارافتادگی بانک‌های ملی و بانک‌های ادغام شده، صندوق بازنشستگی کارکنان صنعت نفت، سازمان تأمین اجتماعی نیروهای مسلح (ساتا) و هیئت امنای صرفه جویی ارزی از بازیگران اصلی بازار پالایش نفت هستند. در ادامه گزارش، برای آنکه تصویر شفافی از نحوه مالکیت نهادهای مذکور بر شرکت‌های پالایش نفت شکل گیرد، ساختار مالکیت آنها مورد بررسی قرار گرفته و پس از آن، سهم هریک از این نهادها از صنعت پالایش مورد توجه قرار خواهد گرفت.

۳. ساختار مالکیت

در این بخش از گزارش، ساختار مالکیت در نهادهای مالک صنعت پالایشی بررسی خواهد شد که عبارتند از: دولت، سازمان تأمین اجتماعی، سهام عدالت، صندوق بازنشستگی، وظیفه، پس انداز و از کارافتادگی کارکنان بانک‌های ملی و ادغام شده، صندوق بازنشستگی کارکنان صنعت نفت، سازمان تأمین اجتماعی نیروهای مسلح (ساتا) و هیئت امنای صرفه جویی ارزی.

۳-۱. دولت

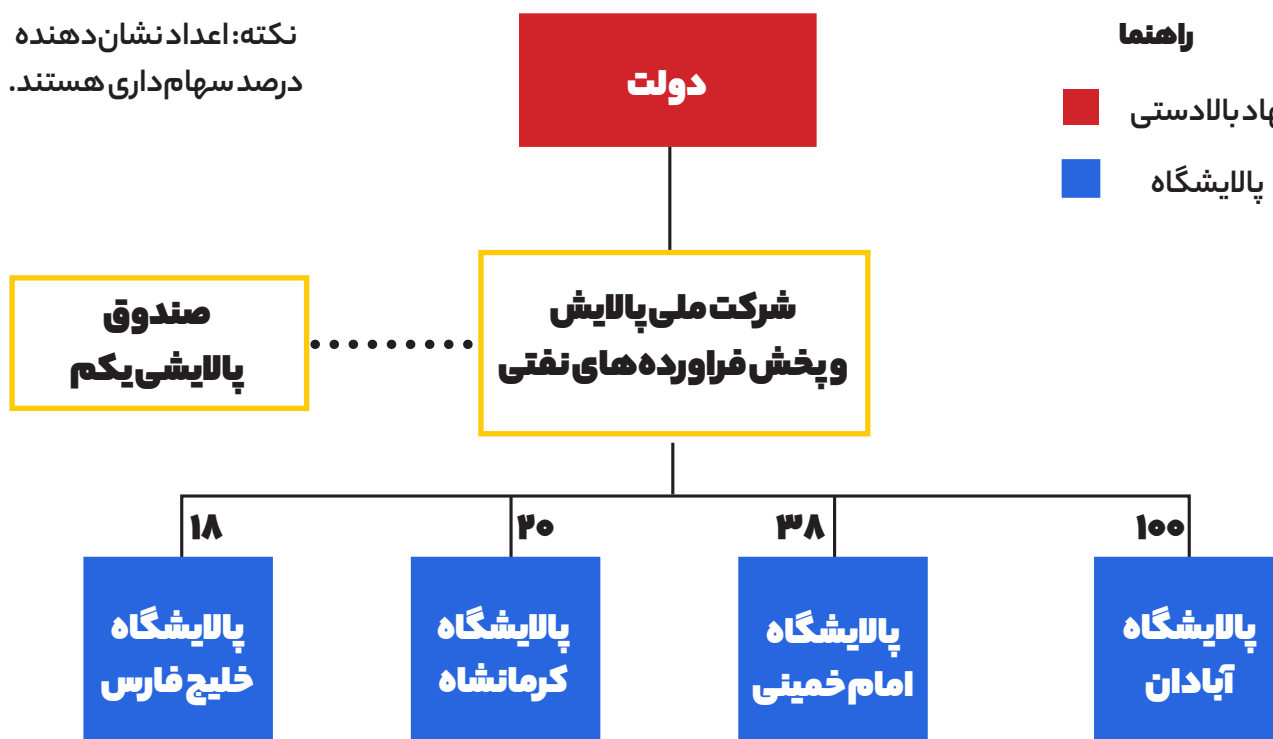
بیشترین ظرفیت پالایش نفت خام کشور در اختیار دولت است. دولت از طریق شرکت پالایش و پخش فراورده‌های نفتی سهام دار پالایشگاه‌های نفت آبادان، امام خمینی، کرمانشاه و پالایشگاه میعانات گازی خلیج فارس است (نمودار ۱). دولت مالک ۱۰۰ درصدی پالایشگاه نفت آبادان است که بالاترین ظرفیت اسمی پالایش نفت خام (۳۹۰ هزار بشکه در روز) را در بین ۱۰ شرکت پالایش نفت داراست. همچنین ۱۰۰ درصد واحدهای ممتاز صندوق سرمایه گذاری پالایشی یکم در اختیار شرکت ملی پالایش و پخش فراورده‌های نفتی است و بر همین اساس، مدیریت صندوق مذکور کاملاً در اختیار دولت است. گفتنی است ۴ درصد سهام پالایشگاه‌های تهران، تبریز، بندرعباس و اصفهان در پورتفوی صندوق پالایشی یکم است.

نمودار ۱. ساختار سهام‌داری دولت در شرکت‌های پالایشی نفت (پاییز ۱۴۰۱)

نکته: اعداد نشان‌دهنده درصد سهام‌داری هستند.

راهنما

■ نهاد بالادستی
■ پالایشگاه

مأخذ: روزنامه رسمی، کدال و صورت‌های مالی شرکت‌ها.

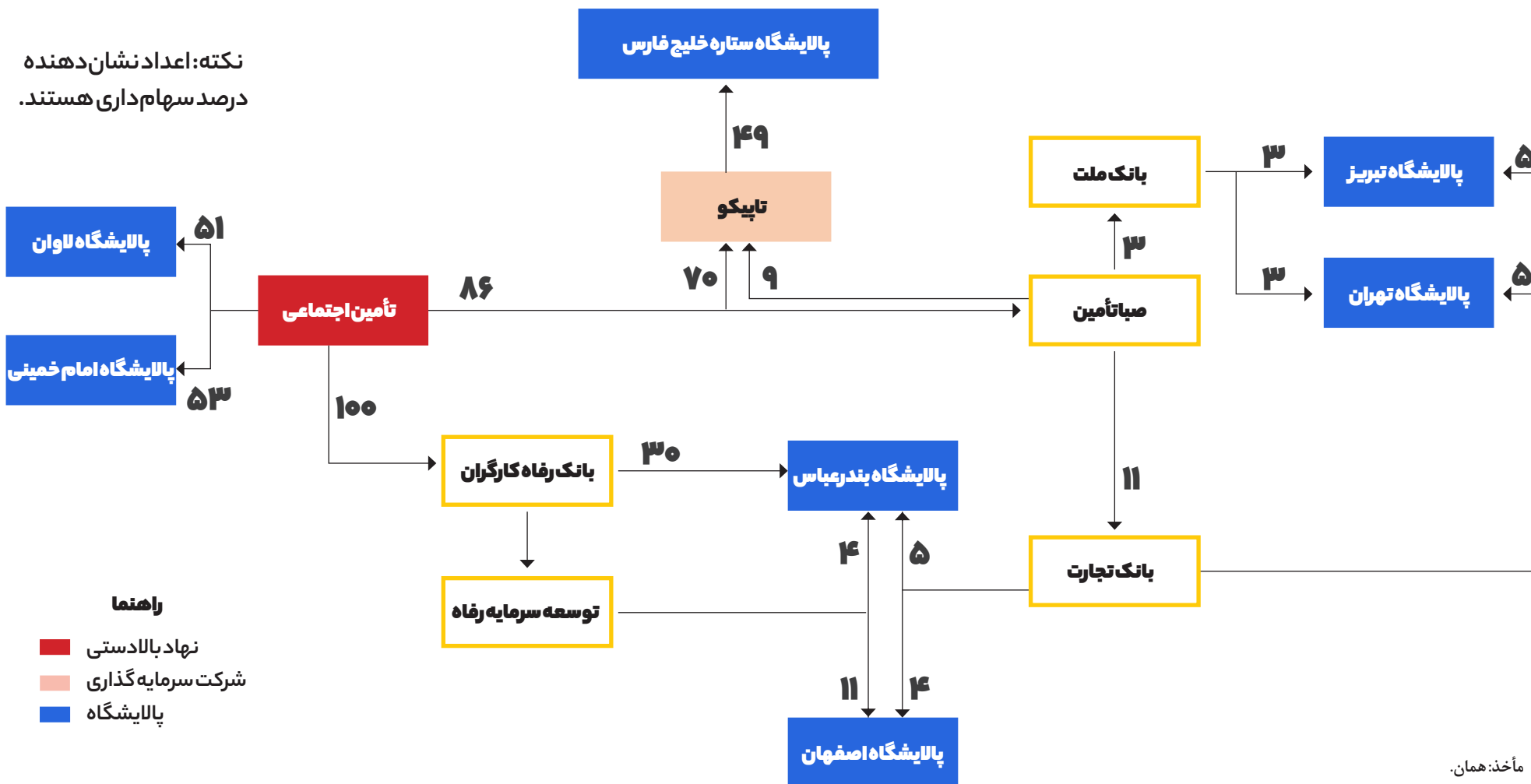
شرکت پالایش و پخش فراورده‌های نفتی مالکیت ۱۸ درصد سهام پالایش میعانات گازی خلیج فارس را در اختیار دارد که ظرفیت اسمی شرکت مذکور ۳۶۰ هزار بشکه در روز است. گفتنی است که دولت به صورت غیرمستقیم و از طریق سهام‌داری در بانک‌های ملت، صادرات و تجارت که سهام‌دار شرکت‌های پالایش نفت هستند نیز در شرکت‌های پالایش نفت سهام‌دار است.

۲-۳. سازمان تأمین اجتماعی

در نمودار ۲ ساختار سهام‌داری سازمان تأمین اجتماعی در شرکت‌های پالایش نفت تشریح شده است. بر این اساس، سازمان تأمین اجتماعی از طریق شرکت سرمایه‌گذاری نفت، گاز و پتروشیمی تأمین (تاپیکو) و بانک رفاه کارگران به صورت غیرمستقیم، سهام‌دار شرکت‌های نفت ستاره خلیج فارس، پالایشگاه بندرعباس و پالایشگاه اصفهان است. همچنین شرکت صبا تأمین زیرمجموعه سازمان تأمین اجتماعی، سهام‌دار بانک‌های ملت و تجارت است و از این طریق، سهام‌دار جزء پالایشگاه‌های تبریز و تهران به شمار می‌آید. گفتنی است سازمان تأمین اجتماعی به صورت مستقیم اکثریت سهام دو پالایشگاه لاوان و امام خمینی را در اختیار دارد که سهم سازمان مذکور از پالایش نفت خام در کشور از طریق ۲ پالایشگاه مذکور، بیش از ۱۵۰ هزار بشکه خواهد بود. گفتنی است که پالایشگاه امام خمینی براساس مصوبه سران قوا در سال ۱۴۰۱ و در راستای اجرای جزء «۱»، بند «ی»، تبصره «۲» قانون بودجه سال ۱۴۰۱، در قالب ردّ دیون به سازمان تأمین اجتماعی واگذار شد.

نمودار ۲. ساختار سهامداری تأمین اجتماعی در شرکت‌های پالایشی (پاییز ۱۴۰۱)

نکته: اعداد نشان‌دهنده درصد سهامداری هستند.

مأخذ: همان.

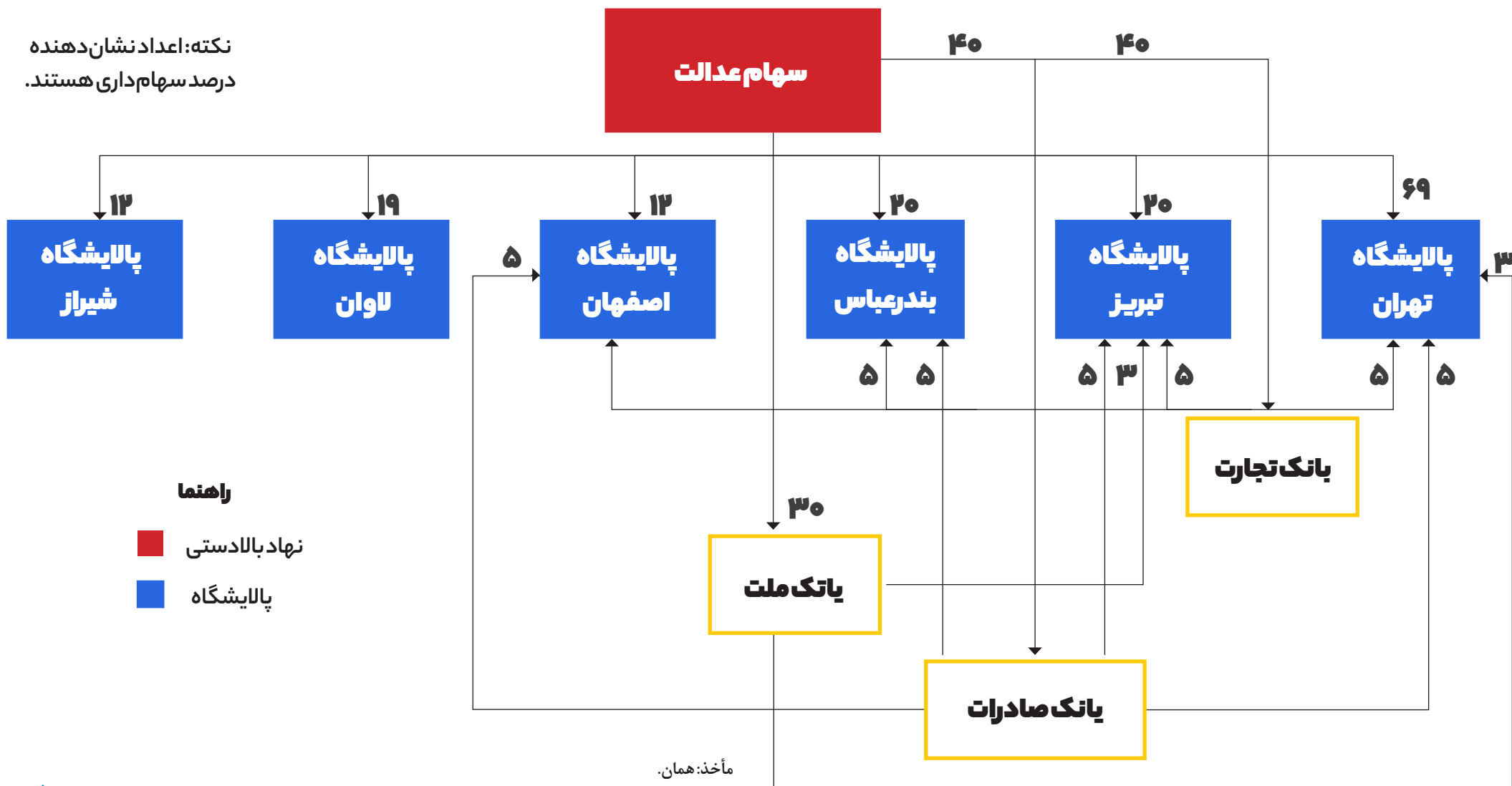
۳-۳. سهام عدالت

بر اساس مصوبه سال ۱۳۸۶ ستاد مرکزی سهام عدالت، سهام ۹ پالایشگاه به پور تفوی سهام عدالت (شرکت‌های سرمایه پذیر) تخصیص پیدا کرد (همه شرکت‌های پالایش نفت مندرج در جدول ۱ به استثنای ستاره خلیج فارس). در مصوبه سال ۱۳۹۶ شورای عالی اجرای سیاست‌های کلی اصل (۴۴) قانون اساسی، ۳ پالایشگاه نفت کرمانشاه، آبادان و امام خمینی از پور تفوی سهام عدالت خارج شده و پالایشگاه‌های تهران، تبریز، بندرعباس، اصفهان، لاوان و شیراز در پور تفوی سهام عدالت باقی ماندند. [۲] همان طور که در نمودار ۳ مشخص است، سهام عدالت مالک مستقیم ۶۹ درصد سهام پالایشگاه نفت تهران است و از طریق بانک‌ها نیز به صورت غیرمستقیم در پالایشگاه مذکور سهام دارد. به این ترتیب که بانک‌های تجارت، صادرات و ملت به ترتیب ۵، ۵ و ۳ درصد در شرکت پالایش نفت تهران سهام دار هستند و ۴۰ درصد سهام بانک‌های تجارت و صادرات و ۳۰ درصد سهام بانک ملت در اختیار سهام عدالت است و به این ترتیب مجموع سهام‌داری مستقیم و غیرمستقیم سهام عدالت در پالایش نفت تهران به حدود ۷۴ درصد می‌رسد. گفتنی است ترکیب هیئت‌مدیره پالایشگاه مذکور، ۴ نفر نماینده سهام عدالت و یک نفر نماینده دولت (شرکت ملی پالایش و پخش فراورده‌های نفتی) است.

سهام عدالت در پالایشگاه‌های تبریز، بندرعباس و لاوان حدود ۲۰ درصد و در پالایشگاه‌های اصفهان و شیراز ۱۲ درصد سهم دارد. بر این اساس، سهام عدالت در ۶ پالایشگاه کشور، حداقل یک کرسی هیئت‌مدیره دارد. در خصوص تعیین نماینده مضمولین سهام عدالت در شرکت‌های سرمایه پذیر نیز طی دو دهه تصمیمات مختلفی اتخاذ شده است. در برخی از دوره‌ها، دولت (وزارت امور اقتصادی و دارایی) نماینده مضمولین را برای حضور در مجامع و اعمال حق رأی در شرکت‌های سرمایه پذیر معرفی می‌نمود و در برخی از دوره‌های محدود، نماینده سهام عدالت در شرکت‌های سرمایه پذیر توسط کانون سهام عدالت انتخاب می‌شد. با صدور ابلاغیه مقام معظم رهبری در سال ۱۳۹۹ و موافقت با درخواست رئیس‌جمهور برای آزادسازی سهام عدالت، همچنان اصلی‌ترین چالش سهام عدالت یعنی مسئله نمایندگی سهام عدالت در شرکت‌های سرمایه پذیر حل نشده و انتخاب بین تعیین نماینده از سوی دولت یا تعیین نماینده از سوی کانون سهام عدالت با مشکلات فراوانی روبه‌رو است.

نمودار ۳. ساختار سهامداری سهام عدالت در شرکت‌های پالایشی (پاییز ۱۴۰۱)

نکته: اعداد نشان دهنده
درصد سهامداری هستند.

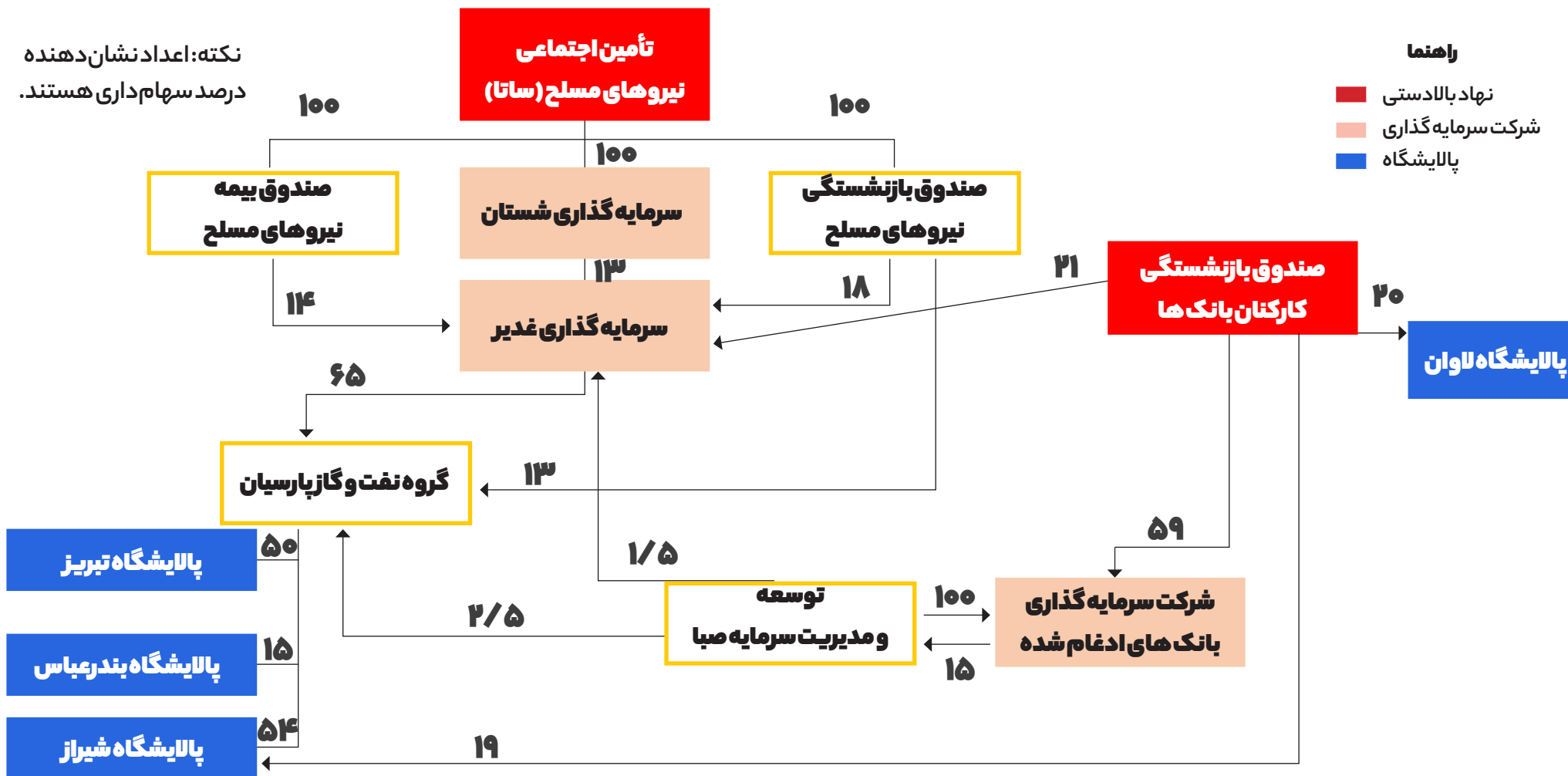

۳-۴. صندوق بازنشستگی، وظیفه، پس انداز و از کار افتادگی کارکنان بانک‌های ملی و ادغام شده و سازمان تأمین اجتماعی نیروهای مسلح به دلیل ارتباط بین سازمان تأمین اجتماعی نیروهای مسلح (ساتا) و صندوق بازنشستگی، وظیفه، پس انداز و از کار افتادگی بانک‌های ملی و ادغام شده در ساختار سهام‌داری شرکت‌های پالایش نفت، سازمان و صندوق مذکور در یک نمودار نمایش داده شده‌اند. سازمان تأمین اجتماعی نیروهای مسلح در سال ۱۳۸۲ از ادغام سازمان بیمه و بازنشستگی ارتش جمهوری اسلامی ایران، سازمان بیمه و بازنشستگی سپاه پاسداران انقلاب اسلامی و بیمه و بازنشستگی نیروی انتظامی جمهوری اسلامی ایران و سازمان خدمات درمانی نیروهای مسلح تشکیل شده و وابسته به وزارت دفاع و پشتیبانی نیروهای مسلح است. صندوق‌های بازنشستگی و بیمه نیروهای مسلح ذیل سازمان مذکور قرار می‌گیرند و به ترتیب مالک ۱۸ و ۱۴ درصدی هلدینگ سرمایه‌گذاری غدیر را در اختیار دارد. هلدینگ سرمایه‌گذاری غدیر مالک ۵۶ درصدی گروه گسترش نفت و گاز پارسیان است که گروه مذکور به ترتیب ۵۰، ۱۵ و ۵۴ درصد پالایشگاه‌های نفت تبریز، بندرعباس و شیراز را در اختیار دارد.

صندوق بازنشستگی، وظیفه، پس انداز و از کار افتادگی کارکنان بانک‌های ملی و ادغام شده به صورت مستقیم و غیرمستقیم مالک برخی از شرکت‌های پالایش نفت است. صندوق مذکور، مالک مستقیم ۲۰ درصد سهام پالایشگاه لاوان و ۱۹ درصد پالایشگاه شیراز است. مالکیت غیرمستقیم صندوق بازنشستگی بانک‌های ادغام شده بر شرکت‌های پالایش نفت از طریق سرمایه‌گذاری غدیر و شرکت توسعه و مدیریت سرمایه صبا صورت می‌گیرد. به این ترتیب که صندوق مذکور مالک ۲۱ درصدی هلدینگ سرمایه‌گذاری غدیر است و همان‌طور که پیش‌تر گفته شد، هلدینگ مذکور مالک عمده گروه نفت و گاز پارسیان است. همچنین صندوق بازنشستگی کارکنان بانک‌ها مالک حدود ۶۰ درصد سهام شرکت سرمایه‌گذاری بانک‌های ادغام شده است که ۱۰۰ درصد سهام شرکت توسعه و مدیریت سرمایه صبا را در اختیار دارد. شرکت مذکور مالک ۲/۵ درصد گروه نفت و گاز پارسیان و ۱/۵ درصد سرمایه‌گذاری غدیر است و به این ترتیب به صورت غیرمستقیم نیز سهام‌دار شرکت‌های پالایش نفت است.

نمودار ۴. ساختار سهام‌داری صندوق بازنشستگی، وظیفه، پس‌انداز و از کار افتادگی بانک‌های ملی و ادغام شده و سازمان تأمین اجتماعی نیروهای مسلح (ساتا) در شرکت‌های پالایشی (پاییز ۱۴۰۱)

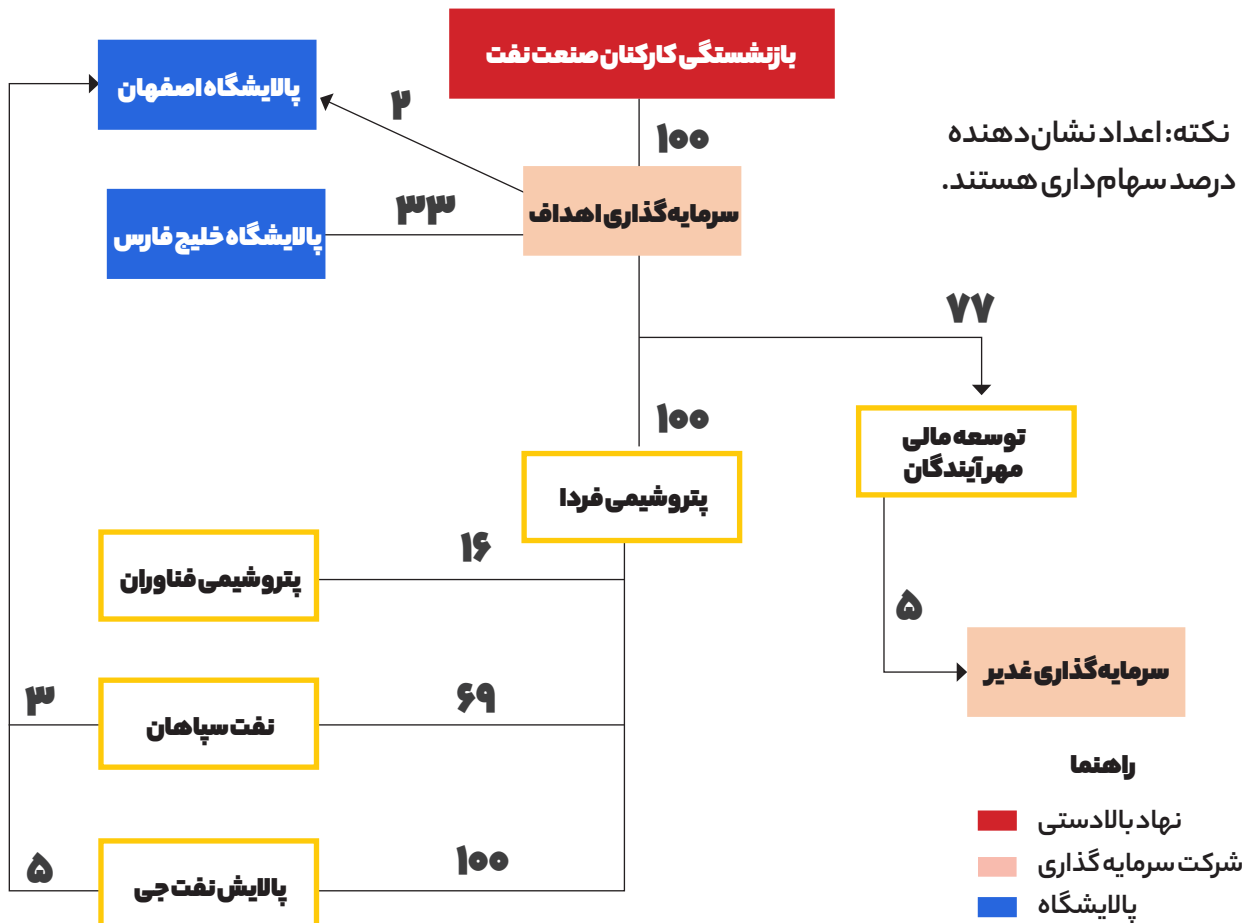
نکته: اعداد نشان‌دهنده درصد سهام‌داری هستند.

۵-۳. صندوق بازنشستگی کارکنان صنعت نفت

صندوق بازنشستگی کارکنان صنعت نفت از طریق شرکت سرمایه‌گذاری اهداف مالک غیر مستقیم شرکت‌های پالایش نفت است. بر اساس نمودار ۵، شرکت سرمایه‌گذار اهداف مالک ۳۳ درصدی نفت ستاره خلیج فارس است که سومین پالایشگاه بزرگ کشور از نظر ظرفیت اسمی است. شرکت سرمایه‌گذاری اهداف به صورت غیر مستقیم نیز سهامدار شرکت‌های پالایش نفت است. شرکت مذکور مالک ۱۰۰ درصدی شرکت پتروشیمی فردا است که ۱۶ درصد پتروشیمی فناوران، ۶۹ درصد نفت سپاهان و ۱۰۰ درصد پالایش نفت جی را در اختیار دارد. نفت سپاهان و پالایش نفت جی، به ترتیب ۳ و ۵ درصد سهام پالایشگاه نفت اصفهان را در اختیار دارند. شرکت سرمایه‌گذاری اهداف مالک ۷۷ درصد شرکت توسعه مالی مهرآیندگان است که شرکت مذکور، حدود ۵ درصد سرمایه‌گذاری غیر را داراست. پیش‌تر گفته شد (نمودار ۴) که سرمایه‌گذاری غیر مالک گروه نفت و گاز پارسیان است که مالکیت عمده ۲ پالایشگاه کشور را در اختیار دارد.

نمودار ۵. ساختار سهامداری صندوق بازنشستگی کارکنان صنعت نفت در شرکت‌های پالایشی (پاییز ۱۴۰۱)

مأخذ: همان.

۳-۶. هیئت‌امنای صرفه‌جویی ارزی

تشکیل هیئت‌امنای صرفه‌جویی ارزی که به صورت یک نهاد عمومی غیر دولتی^۱ فعالیت می‌کند، در سال ۱۳۷۸ تصویب شده است. تعداد اعضای هیئت مذکور ۵ نفر است که توسط وزیر بهداشت، درمان و آموزش پزشکی منصوب می‌شوند. هیئت‌امنای صرفه‌جویی ارزی مالک ۱۰۰ درصدی شرکت آوای پردیس سلامت است که شرکت مذکور، ۱۵ درصد پالایشگاه نفت اصفهان را در اختیار دارد.

۴. تخمین سهم

در این بخش به تخمین سهم هریک از نهادهای عمومی غیر دولتی در صنعت پالایش خواهیم پرداخت. گفتنی است در خصوص روش مطالعه و نحوه تخمین سهم‌ها توضیحاتی در ۲ بخش حق کنترل^۱ و حق جریان نقدی^۲ در پیوست گزارش «سهم‌نهادهای شبه‌دولتی در اقتصاد: ۱. صنعت دارو» [۵] ارائه شده که پیشنهاد می‌شود قبل از ورود به بخش‌های بعدی گزارش مطالعه شود. منظور از حق کنترل و مدیریت در این گزارش، حق تصمیم‌گیری و رأی در مجامع شرکت و منظور از حق جریان نقدی، مالکیت سود تعلق گرفته به سهام شرکت است، بدون اینکه در کنترل و مدیریت اثرگذار باشد.

نتایج مطالعه براساس مدلی که در پیوست گزارش مذکور توضیح داده شده، به ۳ شکل ارائه می‌شود:

۱. تخمین سهم هریک از نهادهای عمومی غیر دولتی و بخش خصوصی از کنترل و مدیریت صنعت پالایش نفت؛
۲. محاسبه سهم جریان نقدی برای نهادهای عمومی غیر دولتی و بخش خصوصی در صنعت پالایش نفت؛
۳. محاسبه تعداد شرکت‌های سهام‌دار با در نظر گرفتن ۴ سطح مالکیت به تفکیک نهادهای عمومی غیر دولتی.

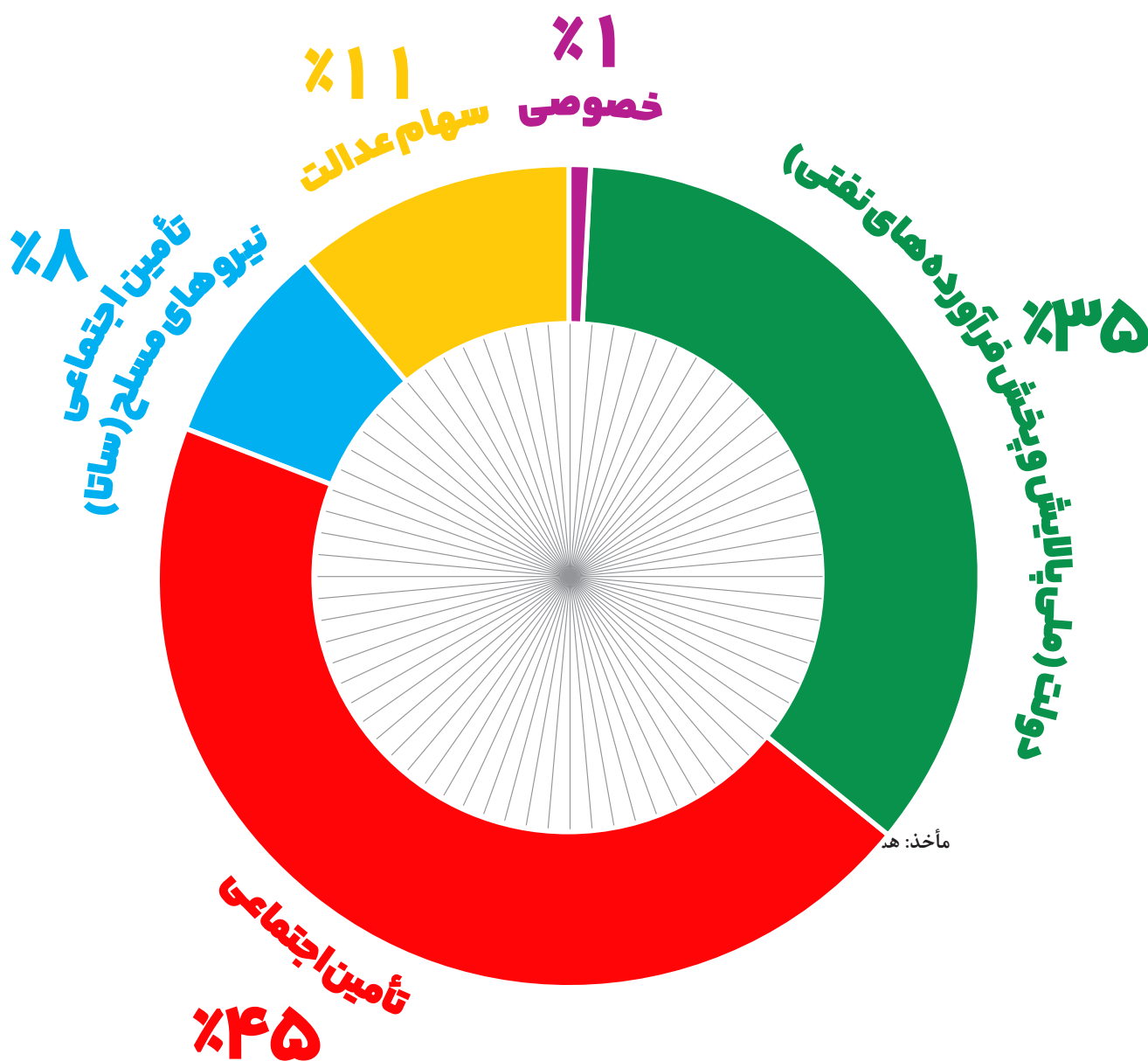
۴-۱. تخمین سهم هریک از نهادهای عمومی غیر دولتی از کنترل و مدیریت

براساس آنچه در پیوست گزارش «سهم‌نهادهای شبه‌دولتی در اقتصاد: ۱. صنعت دارو» آمده است، برای تخمین سهم هریک از نهادهای عمومی غیر دولتی از کنترل و مدیریت صنعت پالایش نفت کشور، بعد از تعریف یک سطح حداقل مالکیت، یک مالک نهایی انتخاب شده و مجموعه مالکیت براساس درصدهای سهام‌داری ایجاد می‌شود. سطح حداقل مالکیت در نظر گرفته شده برای کنترل و مدیریت یک شرکت، ۴۰ درصد فرض شده و کل سهم بازار شرکت به مالک نهایی اختصاص داده شده است. برای مثال اگر تأمین اجتماعی با در نظر گرفتن سطح حداقل مالکیت ۴۰ درصد، مالک نهایی پالایش نفت شازند (امام خمینی) است و حدود ۵۳ درصد شرکت را در اختیار دارد، کل سهم بازار پالایشگاه مذکور از پالایش نفت خام و میعانات گازی در ایران که حدود ۱۲ درصد است، به تأمین اجتماعی اختصاص پیدا کرده است. بر همین اساس در نمودار ۶، سهم هریک از بخش‌های مختلف از کنترل و مدیریت صنعت پالایش نشان داده شده است. تأمین اجتماعی، دولت (شرکت ملی پالایش و پخش فراورده‌های نفتی ایران)، و سهام عدالت به ترتیب حدود ۴۵، ۳۵ و ۱۱ درصد کنترل و مدیریت صنعت پالایش کشور را در اختیار دارند. سازمان تأمین اجتماعی نیروهای مسلح (ساتا) نیز با سهم ۸ درصدی از میزان پالایش نفت خام و میعانات گازی در جایگاه بعدی قرار می‌گیرد و بخش خصوصی تنها یک درصد از مدیریت و کنترل بازار پالایشی کشور را در اختیار دارد. بر این اساس، ۹۹ درصد کنترل و مدیریت صنعت پالایشی کشور در اختیار دولت و نهادهای عمومی غیر دولتی است.

باید توجه داشت که بخش عمده شرکت‌های پالایشی که به آنها اشاره شد، به صورت خرید توسط نهادهای عمومی یا انتقال به آنها بابت رد دین، به تملک نهادهای مذکور درآمده‌اند. این مسئله از آن جهت حائز اهمیت است که ایجاد یک بنگاه اقتصادی توسط نهادهای عمومی غیر دولتی البته با این قید که رقابت را در بازار تضعیف نکند (و البته رعایت الزامات سیاست‌های کلی اصل ۴۴ و قانون اجرای سیاست‌های کلی اصل ۴۴)، به طور کلی (و بدون در نظر گرفتن پیچیدگی‌های موردی یا خاص) پدیده مثبتی تلقی می‌شود اما اگر بنگاه‌های اقتصادی موجود به نهادهای مذکور صرفاً منتقل شود، لزوماً پدیده مثبتی قلمداد نشده و با هدف افزایش نقش بخش‌های خصوصی و تعاونی در اقتصاد بعضاً سازگار نیست.

نمودار ۶. سهم هر یک از بخش‌های مختلف از کنترل و مدیریت صنعت پالایش در کشور (پاییز ۱۴۰۱) - درصد

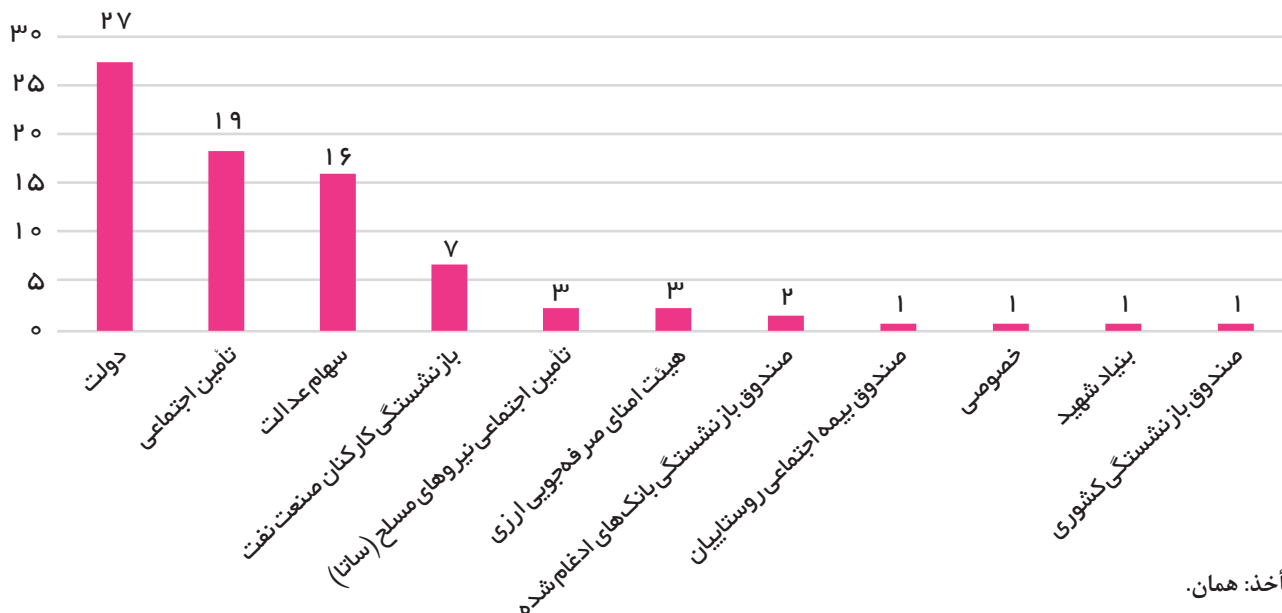
نکته‌ای که در خصوص نمودار ۶ وجود دارد این است که براساس یک فرضیه رسم شده است. در این فرضیه، اگر دولت در شرکتی دارای یک کرسی هیئت‌مدیره است و سایر کرسی‌های هیئت‌مدیره (۴ کرسی دیگر) به افراد مختلف دیگری تعلق داشته و هیچ‌یک مشترک نیستند، مدیریت و کنترل آن شرکت در اختیار دولت خواهد بود. برای مثال، دولت در پالایشگاه نفت اصفهان یک کرسی هیئت‌مدیره دارد و ۴ کرسی دیگر، متعلق به سهام عدالت، هیئت‌امنای صرفه‌جویی ارزی، سازمان تأمین اجتماعی و صندوق بازنشستگی کارکنان صنعت نفت است. بر این اساس، دولت به‌عنوان کنترل‌کننده پالایشگاه اصفهان در نظر گرفته شده و همه سهم پالایشگاه مذکور در کنترل و مدیریت به دولت اختصاص داده شده است (همچنین با توجه به اینکه یکی از کرسی‌های پالایشگاه اصفهان متعلق به سهام عدالت است و در بسیاری از دوره‌ها نماینده سهام عدالت توسط دولت معرفی می‌شود، بنابراین دولت در واقع با دو کرسی هیئت‌مدیره در پالایشگاه مذکور، مدیریت پالایشگاه را در اختیار دارد). براساس توضیحات فوق، در خصوص کنترل‌کننده پالایشگاه بندرعباس، دولت با یک کرسی هیئت‌مدیره و تأمین اجتماعی با دو کرسی هیئت‌مدیره، تأمین اجتماعی به‌عنوان کنترل‌کننده در نظر گرفته شده و همه سهم پالایشگاه بندرعباس در کنترل و مدیریت صنعت پالایشی، برای تأمین اجتماعی در نظر گرفته شده است.

۲-۴. محاسبه سهم جریان‌های نقدی

نتایج محاسبه حق جریان‌های نقدی براساس روش بیان شده در پیوست گزارش «سهم‌نهادهای شبه‌دولتی در اقتصاد: ۱. صنعت دارو»، در نمودار ۷ نمایش داده شده است. دولت در رتبه اول سهم از جریان‌های نقدی قرار دارد (۲۷ درصد) و پس از آن تأمین اجتماعی و سهام عدالت با سهم‌های ۲۰ و ۱۵ درصدی از جریان نقدی در رتبه دوم و سوم قرار می‌گیرند. صندوق بازنشستگی کارکنان صنعت نفت با سهم ۸ درصدی از جریان نقدی صنعت پالایشی، در جایگاه بعدی قرار می‌گیرد. تأمین اجتماعی نیروهای مسلح حدود ۳ درصد، هیئت‌امنای صرفه‌جویی ارزی و صندوق بازنشستگی، وظیفه، پس‌انداز و از کارافتادگی بانک‌های ملی و ادغام شده حدود ۲ درصد و بخش خصوصی، صندوق بیمه اجتماعی روستاییان، عشایر و کشاورزان، بنیاد شهید و امور ایثارگران و صندوق بازنشستگی صنعت نفت هر یک حدود یک درصد از جریان‌های نقدی صنعت پالایش نفت کشور سهم دارند.

نکته‌ای که در اینجا باید مورد توجه قرار گیرد این است که تقریباً ترتیب سهم از جریان‌های نقدی مانند کنترل و مدیریت صنعت پالایش کشور است (به‌استثنا تأمین اجتماعی که از رتبه اول در کنترل و مدیریت به رتبه دوم در جریان‌های نقدی رسیده) و تنها میزان سهم‌ها کاهش پیدا کرده است. برای مثال سهم ۳۵ درصدی دولت از مدیریت و کنترل صنعت پالایشی، به ۲۷ درصد در جریان نقدی کاهش پیدا کرده است. علت کاهش سهم مذکور این است که اکثر شرکت‌های پالایشی که در این گزارش مورد بررسی قرار گرفته‌اند، بورسی هستند و سهام‌شناور دارند و به همین دلیل بخشی از جریان‌های نقدی به سهام‌داران خرد خواهد رسید و به این دلیل سهم دولت و نهادهای عمومی غیردولتی از جریان‌های نقدی کمتر از سهم کنترلی و مدیریتی آنهاست. با کمی دقت مشخص است که در نمودار ۷، در مجموع حدود ۸۰ درصد از جریان نقدی صنعت پالایش کشور مورد بررسی قرار گرفته، در حالی که در نمودار ۶ کنترل و مدیریت صنعت پالایش کشور به صورت ۱۰۰ درصدی دیده شده است (به‌طور متوسط سهام‌شناور در بازار، حدود ۲۰ درصد است و بر همین اساس بررسی ۸۰ درصدی جریان نقدی صنعت پالایشی، همه منتفعان صنعت مذکور - به‌غیر از سهام‌داران خرد - را در بر می‌گیرد).

نمودار ۷. مجموع حق جریان‌های نقدی بخش‌های مختلف از صنعت پالایش در کشور (پاییز ۱۴۰۱) - درصد

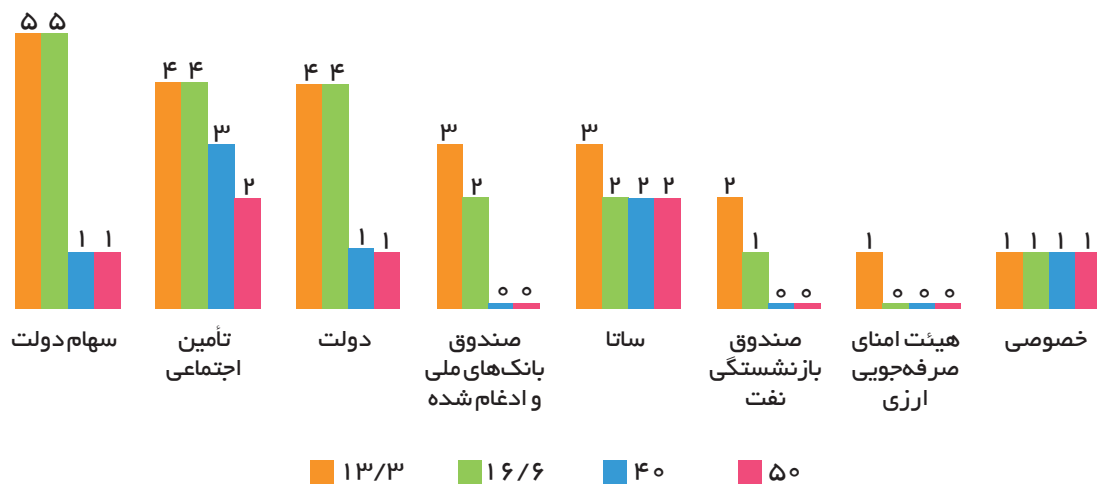

نکته دیگری که در خصوص نمودار ۷ در مقایسه با نمودار ۶ وجود دارد، اضافه شدن نهادهای عمومی غیردولتی دیگری است که عبارتند از: صندوق بازنشستگی کارکنان صنعت نفت، هیئت امنای صرفه‌جویی ارزی، صندوق بازنشستگی کارکنان بانک‌های ملی و ادغام شده، بیمه اجتماعی روستاییان، عشایر و کشاورزان، بنیاد شهید و امور ایثارگران و صندوق بازنشستگی کشوری. برخی از نهادهای مذکور مانند بازنشستگی کارکنان صنعت نفت سهم قابل توجهی از جریان‌های نقدی دارند و حتی نسبت به تأمین اجتماعی نیروهای مسلح (ساتا) که از بازیگران اصلی مدیریت و کنترل صنعت پالایش کشور است، سهم بالاتری دارند. علت این موضوع به سهم‌های غیرمدیریتی نهادهای مذکور در پالایشگاه‌ها برمی‌گردد.

۳-۴. تعداد شرکت‌های سهام‌دار

در نمودار ۸، تعداد شرکت‌هایی که دولت و نهادهای عمومی غیردولتی در آنها سهام‌دار هستند، به تفکیک هر یک از نهادهای مذکور و در ۴ سطح آستانه مالکیت^۱ نشان داده شده است. براساس نمودار مذکور، در سطح مالکیت ۱۳/۳ درصد، سهام عدالت در ۵ پالایشگاه نفت یک کرسی هیئت مدیره دارد. این تعداد در سطح حداقل مالکیت ۱۶/۶ درصد، نیز ۵ پالایشگاه است و در سطح مالکیت ۴۰ و ۵۰ درصد، تنها در یک پالایشگاه سهام‌دار است (پالایشگاه نفت تهران). نکته قابل توجهی که در نمودار ۷ نیز وجود داشت و مورد اشاره قرار گرفت، اضافه شدن برخی از نهادهای عمومی غیردولتی در حق جریان‌های نقدی است که علت آن در نمودار ۸ به وضوح قابل مشاهده است. صندوق بازنشستگی کارکنان صنعت نفت در ۲ پالایشگاه حداقل ۱۳/۳ درصد و در یک پالایشگاه حداقل ۱۶/۶ درصد سهام دارد ولی در سطح مالکیت ۴۰ و ۵۰ درصد، در هیچ شرکتی سهام‌دار نیست (مانند هیئت امنای صرفه‌جویی ارزی). بنابراین صندوق مذکور اولاً به دلیل داشتن سهام غیرمدیریتی در کنترل صنعت پالایش کشور نقشی ندارد و ثانیاً به دلیل سهام‌دار بودن در ۲ پالایشگاه بزرگ کشور (ستاره خلیج فارس و اصفهان)، سهم آن از جریان‌های نقدی قابل توجه است.

نمودار ۸. تعداد شرکت‌های دارای کرسی هیئت‌مدیره به تفکیک نهادهای عمومی غیردولتی (پاییز ۱۴۰۱)

مأخذ: همان.

جمع‌بندی

در این گزارش به بررسی سهم‌نهادهای عمومی غیردولتی و دولت در صنعت پالایش نفت پرداخته شده است. در بخش اول گزارش اطلاعاتی در خصوص صنعت پالایشگاهی ایران ارائه شد که براساس آن، از ۱۰ پالایشگاه کشور ۶ پالایشگاه بورسی بوده و پالایشگاه‌های مهمی همچون پالایش نفت آبادان و نفت ستاره خلیج فارس که در مجموع بیش از ۳۰ درصد از ظرفیت پالایش نفت خام و میعانات گازی کشور را به عهده دارند، غیربورسی هستند.

در بخش دوم گزارش و بررسی ساختار مالکیت نهادهای عمومی غیردولتی و دولت در صنعت پالایشی، مشخص شد که نهادهای عمومی غیردولتی به صورت غیرمستقیم و از طریق برخی شرکت‌های سرمایه‌گذاری زیرمجموعه خود، مالکیت پالایشگاه‌های کشور را در اختیار دارند. در تخمین سهم نهادهای عمومی غیردولتی و دولت از بازار پالایش نفت که در بخش سوم گزارش به آن پرداخته شد، مشخص گردید که ۹۹ درصد کنترل و مدیریت صنعت پالایشگاهی در اختیار دولت و نهادهای عمومی غیردولتی است و سهم بخش خصوصی از کنترل صنعت مذکور تنها حدود یک درصد است. در حق جریان نقدی نیز دولت و نهادهای عمومی غیردولتی مذکور به همراه سایر نهادهای عمومی غیردولتی نظیر صندوق بازنشستگی کارکنان صنعت نفت، هیئت امنای صرفه‌جویی ارزی، صندوق بازنشستگی کارکنان بانک‌های ملی و ادغام شده، بیمه اجتماعی روستاییان، عشایر و کشاورزان، بنیاد شهید و امور ایثارگران و صندوق بازنشستگی کشوری، منتفعان اصلی صنعت پالایشگاهی کشور هستند و بخش خصوصی سهمی کمتر از یک درصد را داراست.

۱. انتخاب آستانه ۱۶/۶ به این دلیل است که اگر در شرکتی ۱۰۰ درصد دارندگان سهام دارای حق رأی باشند، مالک حداقل یک‌ششم از سهام شرکت (۱۰۰ تقسیم بر ۶) که برابر با ۱۶/۶ است، می‌تواند یک صندلی در هیئت‌مدیره داشته باشد. با فرض شناوری ۲۰ درصد سهام هر شرکت در بورس، دارندگان ۸۰ درصد سهام شرکت حق رأی خواهند داشت که به این ترتیب آستانه مالکیت به ۱۳/۳ کاهش پیدا خواهد کرد (۸۰ تقسیم بر ۶). برای مطالعه بیشتر رجوع شود به «بررسی ارتباط خصوصی سازی با عملکرد شرکت‌ها در ایران»، ۱۴۰۱، دانشگاه صنعتی شریف (پایان نامه کارشناسی ارشد).

منابع و مآخذ

۱. بیدهندی، رضا، بررسی ارتباط خصوصی سازی با عملکرد شرکت‌ها در ایران، ۱۴۰۱، دانشگاه صنعتی شریف (پایان نامه کارشناسی ارشد).
۲. قراخانلو، مهتاب، ۱۳۹۹. پورتفوی سهام عدالت و نحوه تسویه اقساط؛ مرکز پژوهش‌های مجلس؛ شماره مسلسل: ۱۷۸۱۷.
۳. روزنامه رسمی.
۴. سامانه جامع اطلاع‌رسانی ناشران (کدال).
۵. قراخانلو، مهتاب، ۱۴۰۲، سهم نهادهای شبه دولتی در اقتصاد (۱): صنعت دارو، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، شماره مسلسل ۱۹۱۸۷.

مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی

تهران، خیابان پاسداران، روبروی پارک نیاوران (ضلع جنوبی، پلاک ۸۰۲)

تلفن: ۷۵۱۸۳۰۰۰ صندوق پستی: ۱۵۸۷۵-۵۸۵۵ پست الکترونیک: mrc@majles.ir

وبسایت: rc.majles.ir